

Az Gelişmenin Sebepleri

Doç. Dr. Cavit Orhan TÛTENGİL

1. —

Günümüzün iktisatçıları, sosyologları ve demografları, bazı ülkeleri gelişmiş ekonomilerden ayırdetmek için (geri kalmış, yeteri kadar gelişmemiş, gelişme halinde, yarı gelişmiş, gelişen, az gelişmiş) ülke gibi tâbirler kullanmaktadırlar. Keza bu arada “Tiers-Monde” (Üçüncü Dünya) tâbiri de, özellikle A. Sauvy'nin ve başkalarının yazılarında görülmüyor. Bütün bu değişik tâbirlerin hemen hepsi aynı gerçeği anlatmakta ise de “Az gelişmiş ülke” tâbiri bu ülkeler halkını rencide etmeyecek şekilde yaygınlık kazanmıştır. Böylece, Kapitalist-Komünist dünya dışında, çok önemli bir üçüncü dünya olarak “Az gelişmiş ülkeler” ortaya çıkmış olmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin varlığı ve kendilerine has meseleleri geçen yüzyıllardan beri bilinmekte ise de konunun önem kazanması İkinci Dünya Savaşını takip eden yıllara rastlar. Dünyanın değişik bölgelerine yayılan savaş, bütün dünya insanların ilgisini çeken konuları, hızlı nüfus artışı ile birlikte sefalet ve gerilik sahnelerini, değişik bir hayat tarzını sanki dünyanın gözleri önüne sermek için bir vesile olmuştur. Konunun önemi Türkiye bakımından iki katlıdır, denebilir. Zira, Türkiye de bir az gelişmiş ülkedir. Gelişmiş bir ülke haline geçmek isteyen Türkiye, bu problemi daha dikkatle izlemek zorundadır. Türkiyedeki ilgililer bir yandan yurdun gerçeklerini incelerken, bir yandan da öteki ülkelerin çalışmalarını ve gelişme yolundaki gayretlerini gözönünde bulundurmalarıdır.

Profesör Singer, “İktisaden az gelişmiş ülkeler zürafaya benzerler. Görünce hemen taursızız, fakat kolaylıkla tarif edemezsiniz” demektedir. Türkiyenin doğusundaki ve batısındaki ülkelere seyahat edilip de bir kıyaslama yapılacak olursa, genellikle, batı ülkelerinin gelişmiş, de-

ğın ülkelerinin ise az gelişmiş olduğu hemen söylenebilir. Fakat üstün-körü gözlemlere dayanan bu tanıma bize yetmez. Bu sebeple, az gelişmiş ülkeleri gelişmiş ülkelere ayırt eden özellikler, ölçüler üzerinde birer birer durmak yerinde olur ki, konunun bu yanı bugünkü konuşmamızın dışında kalmaktadır. A. Sauvy, Lacoste, Claude-Lévy, Balandier, Baade.. gibi yazarlar konunun bu yanına da ilgi duymuşlar, az gelişmenin ölçülerini yetesiye incelemişlerdir.

Az gelişmiş ülkelerin yer yüzündeki dağılımları şöyle belirtilebilir sanıyorum. Dünya üzerinde açlık, cehalet, kötü sağlık şartları, işsizlik, kıtlık ve hükümet darbelerinin ortaya çıktığı yerler az gelişmiş ülkelerdir. Coğrafi bakımdan ise durum şudur:

1. Avrupadaki az gelişmiş ülkeler,
(Güney Avrupa ile Doğu Avrupa'nın halk demokrasileri)
2. Lâtin Amerika ülkeleri,
3. Siyah Afrika ülkeleri,
4. Bütün Müslüman ülkeleri,
5. Asya ülkeleri (Japonya dahil).

Az gelişmiş ülkelerin yanı sıra bir de "Bölgesel az gelişme" den sözedilebilir. Az gelişmiş ülkelere olduğu gibi bazı gelişmiş ülkelere de belli bölgeler öteki bölgelere kıyasla geri kalmış olabilirler. Güney İtalya (Mezzogiorno), Güney Amerika Birleşik Devletleri (Fransızların adlandırması ile "le Vieux-Sud"), Doğu ve Güney Doğu Türkiye, bölgesel az gelişmeye bir misal teşkil ederler. Bu özellikteki bölgelerde iktisadi bakımdan durum şöyle özetlenebilir.

Kaide olarak, az gelişmiş bölgelerdeki tasarruf ve işgücü, sermaye ve el emeği talebinin daha yüksek olduğu gelişmiş bölgelere göç eder. Bunun tabii bir neticesi olarak da, gelişen bölgeler daha çok gelişmiş, geri kalmış bölgeler ise daha da geri kalmış ve fakirleşmiş olurlar. Az gelişmiş ülkelere, bölgeler arasında yüksek tarım gelirlerinin atlamalar kaydetmesi, büyük şehirlerde arsa spekülasyonunda yapılan harcamalar, sözkonusu ettiğimiz durumla açıklanabilir. Mizah dergilerine konu olan "hacıağa" ve benzeri tipler kısaca değindiğimiz iktisadi ve içtimalî yapıların bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadırlar.

2. ---

Bir giriş özelliğinde olan bu açıklamalardan sonra, az gelişmenin sebeplerini dört ayrı faktör açısından ele almak mümkündür.

1. Coğrafi mevkî (Tabiat şartları toprak, iklim, madenler)

Acaba coğrafya faktörü ile az gelişmiş ülke olma arasında nasıl bir

ilgi kurulabilir? Bir dünya haritasına bakılırsa, az gelişmiş ülkelerin çoğunlukla tropik ve yarı tropik bölgelerde toplandığı görülür. Ancak bunun, az gelişmiş ülke olmakla münasebeti bulunduğu söylenemez. Zira bu kuşak dışında da (Kuzey Çin, Akdeniz çevresi, Orta-Doğu gibi) az gelişmiş ülkeler mevcuttur. Öte yandan, tek başına İsrail misali bile, coğrafi faktörle az gelişme arasında kesin ve katı bir bağın kurulamayacağına yeter niteliktedir.

Gelişme üzerinde, bir ülkenin sahip olduğu yer altı servetlerinin (madenlerin) etkili olup olmadığı da sorulabilir. Bu soruyu da "hayır" diye karşılayabiliriz. Çünkü bu da yeter bir ölçü olmaktan uzaktır. Zengin madenlere sahip olan ülkeler gelişir, olmayanlar az gelişmiş ülke olarak kalır gibisine bir kural konulamaz. Madenlere sahip olmayan Hollanda, İsveç, İsviçre gibi ülkeler gelişmiş oldukları halde Orta-Doğuda madenleri olan ülkeler gelişmemiş durumdadırlar. Zengin petrol kaynaklarına sahip oldukları halde az gelişmiş ülkeler arasında yer alan Venezuela ve bazı Orta-Doğu ülkeleri düşündürücü birer örnek olmaktadır. Kömürün çıkarılmasının Hindistan ve Çin'de İngiltere'den çok daha önce olduğu ise bilinmektedir. Bu vakıalar, madene bağlı bir gelişmeden söz edilemeyeceğini açıkça göstermektedir.

Coğrafi faktör, değişik zamanlarda değişik kalkınma imkânları vermiştir. Bunun bir neticesi olarak da, aynı topraklar üzerinde tarihin muhtelif devirlerinde farklı medeniyetler ortaya çıkmıştır. Meselâ, Amerika Birleşik Devletleri 3 yüzyıl önce de aynı coğrafi ve tabii şartlar içinde bulunuyordu. Dün Kızılderililerin ve yerlilerin sıkıntılı bir hayat sürdükleri topraklar üzerinde şimdi en gelişmiş ülkelerden biri bulunmaktadır.

Sosyolojide tabiat ile, bu tabiat şartları içinde yaşayan insanlar arasında münasebet kuranı muhtelif okullar vardır. Meselâ Le Play Okulu mensupları, Asya stepleri ve Norveç fiyordlarına bağlı olarak iki hayat tarzı ve iki cemiyet çeşidinin ortaya çıktığını söylerler. Bu okulun Türkiyedeki temsilcileri de (Prens Sabahattin ve devamcılar) "tecemmül" ve "infiradî" denen iki cemiyet tipinin, iki farklı yapının varlığını ileri sürmüşlerdir. Tecemmül (communautaire) cemiyet, ailede baba otoritesinin, umumî hayatta da despotik bir idare tarzının hâkim bulunduğu cemiyettir. Infiradî (particulariste) cemiyette ise insanlar hürriyet içindedirler. Le Play Okulu, böylece içtimaî yapıyı sıkıca coğrafi çevreye bağlamış oluyor ki, bu bizim için kabule şayan görülmemektedir.

Beşerî coğrafya içinde de birbirinden farklı iki görüşün mevcudi-

yetine rastlıyoruz. Ratzel, kaderciliğe kadar varan bir determinizmin varlığından sözeder. "Cemiyetin durumu, yaşayışı coğrafi faktörün neticesidir" der. Buna karşı Demangoen ise, "coğrafi faktör ile yaşayış arasındaki ilginin kadercilik olmadığını, insanın tabiat şartları içinde onları seçerek yaşadığını" söyler. İnsan sadece tabiat şartlarının etkisi altında değildir, onlara etki de yapabilir haldedir. Bu karşılıklı münasebet ve etkilerde insanın kültür ve medeniyet derecesi, tabiat şartlarına etki yapmasında büyük rol oynar. Le Play Okulunun daha sonraki temsilcilerinden P. Bureau, "Coğrafi faktörün tek başına cemiyetin yaşayış ve biçimini tayin etmediğini, emeğin ve dünya görüşünün de bunda etkisi olduğunu" söylemektedir.

Netice olarak, coğrafi faktörün tek başına az gelişmeyi tayin edemeyeceği söylenebilir.

2. *İrk faktörü* (Beşerî sebepler)

Acaba ırklarla az gelişmişlik arasındaki münasebet nedir? Renk ve görünümlere göre ırklar, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında nasıl dağılmışlardır? Kabaca bir gözlem sonunda, kızılderili, siyah derili ve sarı ırkın az gelişmiş ülkelerde, beyaz ırkın ise gelişmiş ülkelerde bulunduğu belki de söylenebilir. Bu görüş, beyaz ırkın gelişmeye daha elverişli olduğu kanaatinden hareket etmekte ise de, ırk faktörü ile zekâ derecesi arasında, sadece ırka bağlı olan bir ilgi bulunmamaktadır. Zira, gelişme şartları aynı olduğu takdirde çeşitli ırklara mensup insanlar arasında zekâ derecelerinin de aynı olduğu tesbit edilmiştir. Çünkü ırk, zihni bir potansiyel eşitsizliğe âmil değildir. Gerçi, beyaz ırkın üstün olduğu görüşü yaygındır. Bilimsel dayanakları olmayan bu telâkki de doğru değildir. Akdeniz, Orta Avrupa, Orta-Doğu ve bazı Lâtin Amerika ülkelerinde beyaz ırkın egemenliğini görmekteyiz. Fakat bu ülkeler arasında da az gelişmiş olanlar vardır. Bu da bize, beyaz ırkın üstünlüğünden sözedilemeyeceğini gösterir. Bunun içindir ki ırk faktörünü de, az gelişmenin sebebi olarak sayamayız. Coğrafi faktör gibi ırk faktörü de, tek başına gelişmeyi etkileyemez.

3. *Din faktörü*

Acaba din gelişmede nasıl bir rol oynamaktadır? Bütün Müslüman ülkelerin az gelişmiş ülkeler arasında bulunması ne dereceye kadar dine bağlanabilir?

Kabataslak ele alınırsa, protestanlığın yaygın olduğu ülkelerde gelişmenin, kaderci (fatalist) dinlerin yaygın bulunduğu ülkelerde de

az gelişmenin mevcudiyeti görülür. Monoteist dinler bakımından Hıristiyan ülkeler, bütünü ile gelişmiş ülkeler arasında değildirler. Meselâ, katolik olan Hıristiyanların, protestanlara kıyasla, az gelişmiş ülkelerde çoğunluğu teşkil ettikleri görülür. (Akdeniz çevresinde İspanya ve İtalya, Amerikada Lâtin Amerika ülkeleri gibi). Geleneklere sıkıca bağlı kalmak isteyen katolikliği yanında, protestanlığın hâkim olduğu ülkelerde, cenneti yeryüzünde gerçekleştirme çabaları sebebiyle, az gelişmiş ülke kalmamıştır, denebilir.

Faizi meşru sayan, tasarrufa, dolayısıyla sermaye birikmesine ve ticarî faaliyetlere önem veren protestanlığa karşılık, katoliklik gibi gelenekçi ve kadereci olan dinler iktisadî faaliyetleri yavaşlatmışlardır. Ancak, cemiyetlerle birlikte dinlerin de, zaman ve mekân içinde farklı şekilde yorumlandıkları bir vakıdır. Avrupalılardaki ortaklaşa bir görüşü, hiç olmazsa XIX. Yüzyılda, ifade eden E. Renan'a göre, "İslâmiyet, milletlerin terakki etmesine engel olan bir dindir". Namık Kemal, "Renan Müdafaaanamesi" adlı kitabında bu fikirleri çürütmeğe çalışmıştır. Renan'ın fikirlerini tartıştığı kitabının bir yerinde "Eğer gazete rivayetleri doğru ise İngilizler hiç de bu fikirde değildirler ve hatta Hindistan'da daha üstün olduklarını gördükleri için Müslüman çocuklarına kendi okullarını kapatmışlardır" demektedir.

Az gelişme ile Müslümanlık arasındaki münasebete geçmeden önce, söylediklerimizi özetleyecek olursak, gelişmiş ülkelerin çoğunluğunun protestan mezhebinde olduğunu görmekteyiz. Öte yandan, az gelişmiş ülkelerde çoğunlukla kadereci (fatalist) dinlere veya mezheplere rastlıyoruz.

Az gelişme ile Müslümanlık arasındaki münasebet nedir? Başlangıçtan XI. Yüzyıla kadar Müslüman ülkelerdeki ilerlemeyi iktisadî ve içtimâî durumla izah edebiliriz. Bundan sonra gelişmenin yavaşlamasındahi, hattâ durmasındaki kabahati yalnız dine yüklemek doğru olmaz. Zira, tarihî gerçekler, iktisadî ve içtimâî şartlar Müslümanlığın değişik biçimlerde yorumlanmasına sebep olmuştur. İktisadî yönden gelişmiş bir çevrede Müslümanlık ilerlemeye yardım eden bir biçimde yorumlanırken, fakir ülke ve zamanlarda Müslümanlık, yanlış ve gelişmeyi engelleyici bir yorum bulunmuştur. Bunun bir sonucu olarak da, engelleyici bir yoruma kavuştuğu ülkelerde ve zamanlarda cemiyetlerin ilerlemesine çeşitli yollardan engel teşkil eden bir din halini almıştır. Sözün kısası, Müslüman ülkelerin geri kalışı dine tesir etmiştir, yoksa bizatihi din bu ülkelerin geri kalışında âmil olmamıştır.

4. Tarihi sebepler

Batı Avrupa ülkeleri gelişmelerini sanayi devrimine borçludurlar. Sanayi devrimi ise, ilk defa İngilterede buhar gücünün makineye uygulanması ile başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak da pek çok sosyal değişimler meydana gelmiştir. Acaba neden bu olay bir Batı Avrupa ülkesinde, özellikle de İngilterede ilk defa vuku bulmuştur?

Ayrıntılara girmek bizi konumuzdan uzaklaştırabilir. Kısaca, sınıfl gelişmeyi bir ülkenin sınıf yapısı ile ilgili sayabiliriz. Sanayi devriminin ilk defa ortaya çıktığı ülkelerde "burjuvazi"nin kuvvetli olduğu görülmektedir. Müteşebbislerin aracılığı ile yapılan gelişme, kuvvetli bir burjuvaziyi gerekli kılmaktadır. Buradan hareketle, burjuvazinin gelişmesine imkân hazırlayan ülkelerin sanayide ileri gitmiş olduklarını söylemek yanlış olmaz.

Burada, az gelişmiş ülkeler bakımından dikkate değer olan taraf şudur: Prof. Singer'e göre, sınıfl gelişmenin meyvalarını taşımak, tohumlarını taşımaktan daha kolaydır. Az gelişmiş ülkelerde de kolaylık ön plâna geçmiş, "meyva"nın taşınması "tohum"a tercih edilmiştir. Acaba az gelişmiş ülkeler sınıfl gelişmenin tohumlarını için kolayına kaçtıkları için mi taşındılar, yoksa "tohum"ların yeşermesinden bir endişeleri mi vardı? Önemli olan, dışardan ithal edilen bir "fabrika"yı kurmak, hattâ onu nasıl olursa olsun işletmek değil, fakat verimli bir şekilde işletmektir. Mesele bu yönü ile ele alınırsa yine burjuvazinin rolü ortaya çıkacaktır. Bir ülkenin gelişmesi konusunda sadece bu yolu veya model salık verenler için, herhangi bir ülkede burjuvazi gelişmemişse en iyi "tohum" bile "meyva" vermiyecektir.

Sınıfl gelişmede başarı şansı yalnız burjuvazi sınıfına bağlanırsa, sınıfl gelişme için bu sınıfın teşekkülünü veya kuvvetlenmesini beklemek gerekecektir, demektir. Bu ise tarihî bir evrimin sonucu olduğundan, gerekirse yüzyıllarca beklemek mi icap edecektir? Hayır. Pekâlâ başka yollar da düşünülebilir. Söz konusu edilen kaideye aykırı olarak gelişmesini yapmış olan iki ülke görüyoruz: Japonya ve Rusya. Her ikisi de az gelişmiş ülkeler olarak sınıfl gelişmenin tohumunu dışardan almışlar ve sınıfl gelişmeyi kendileri yaratmışlardır. Halbuki bu iki ülkede de burjuvazi sınıfı yoktu, Çarlık Rusyasındaki ise 1917 İhtilâlinde sonra tasfiye edilmişti. O halde bu iki ülkede sınıfl gelişme nasıl başarılmıştır? Rusyada (S.S.C.B.) burjuvazinin yokluğu devlet teşebbüsü ile telâfi edilmiştir. Belki de bu olay tarihte ilktir. Japonyada ise sınıfl gelişme, devletin de desteği ile feodallere ve ticarî aristokrasiye dayandırılarak

sağlanmışır. Rusya'dan tamamen farklı olarak, önce asker ve aristokratların faaliyetleri ile geliştirilen iktisadî hayat, devletin yönetimi sayesinde ve kârların da artması sonucu olarak burjuvaziye kuvvetlendirmiştir. Kaideye aykırı olan bu iki misal bize, yarı feodal bir ortamda sanayi, devletçi veya liberal bir anlayışla nasıl geliştirildiğini gösterir. Her ikisinde de askerî aristokrasi büyük rol oynamıştır. Şu halde, az gelişmiş bir ülkenin iktisaden kalkınması için gelişmiş bir burjuvazi sınıfı mutlak değildir.

Japonya misali üzerinde durduğum şu sırada, az gelişmiş ülkelerin coğrafi dağılıklarından söz ederken "Asya ülkeleri" (Japonya dahil) dediğim belki de birçoklarımızın aklına gelmiş olmalıdır. Biraz önce söylediklerimle bir çelişmeye düşmüyor muyum? Gerçi, Japonyada aktif nüfusun % 22'si sanayi kesiminde çalışmakta, üstelik okur-yazar olmayanların genel nüfustaki yeri ancak % 5'e varmaktadır. Gelişmiş ülkeler seviyesinde bir sanayie sahip olmasına rağmen Japonya, millî gelir ölçüsü ve kalori bakımından az gelişmiş ülkeler arasında sayılmakta devam etmektedir; zira, Japonyada fert başına düşen yıllık millî gelir ortalaması 190 dolar ve insan başına düşen günlük kalori miktarı da 2100 kaloridir. (Bir kıyaslama yapabilmemiz için, bu sayıların az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında millî gelir konusunda eşik olarak 400 dolar olduğunu, normal bir beslenme için de günde 3200 kaloriye ihtiyaç duyulduğunun hesaplandığını hatırlatalım). Soura, gözden uzak tutulmaması gereken bir küçük nokta daha var. Gelişmişlik gibi az gelişmişlik de nisbidir ve her ülkenin tarihi gelişimi içinde kendisini öteki ülkelerden ayırt eden taraflar vardır. Bu sebeple, az gelişmiş ülkelerin hepsini bir seviyede saymak yanlış olur.

Az gelişmiş ülkelerde, genel olarak, burjuvazinin zayıflığının sanai gelişmeyi güçleştirmesi yanında, bu gelişmeyi engelleyen kurumların varlığından da söz edilebilir. Köylülerin gelenekçiliği, kapalı cemiyet halinde yaşama durumu, sosyal hareketliliğin yokluğu veya zayıflığı ilk akla gelenler arasındadır. Ticaret kârlarının bir mutlu azınlığın elinde toplanması ve az gelişmiş ülkelerin çoğunda görülen siyasî tâbilik de gelişmenin engellenmesinde rol oynamaktadır. Bunların yanı sıra, yerli sanayi ve küçük sanatların dış rekabet karşısında cılız kalması ve buhranlara sürüklenmesi de üzerinde önemle durulması gereken bir başka sebeptir. Son olarak, azınlıkların, iktisadî hayatın köprü başlarını tutmalarının sanai gelişme üzerinde yaptığı menfi etkileri de, önceki sebeplere katmalıdır. Bütün bu söylediklerimiz az gelişmiş ülkelerde sanai gelişmenin "tohum"larının gürbüzleşmesine engel olmaktadır.

Karmaşık bir tarihî oluştan bugüne varan az gelişmiş ülkelerin bazıları bağımsızlıklarını yeni yeni kazanmakta iseler de Türkiye, İspanya, Çin gibi uzun bir tarihî geçmişten ve şâşaalı devirlerden gelmiş olan az gelişmiş ülkeler de eksik değildir. Sahip oldukları halk kültürü hazinesinin zenginliği ise geri kalmışlığın manevî alanlara da teşmilini, haklı olarak, engellemektedir. Az gelişmiş olma iktisadî ve içtimaî bir durumdur. Bütün az gelişmiş ülkelerde şu gelişmeler vardır:

1. İktisadî ve içtimaî şartlar nüfusun hızla artışı adeta kışkırtmaktadır. Josué de Castro'ya göre açlık cinsî arzuyu kamçılar, proteinli gıda azlığı ise kadının hâmile kalmasını kolaylaştırır.

2. İçinde bulunulan iktisadî ve içtimaî şartlar ihtiyacı sağlamağa yetecek her türlü gelişmeleri köstekleyici yönde bir etki yapmaktadır.

Bu gelişmeler ve bir takım fâsit daireler az gelişmiş ülkeleri "çıkamaz"larla karşı karşıya getirmektedir. Bu ülkelerde görülen huzursuzluklar bir kurtuluş ve çıkış yolu aramak şeklinde yorumlanabilir. Az gelişmiş ülke olmanın bilinci yayıldığı ölçüde belki huzursuzluk da artacak, fakat çözüm yolunun dış yardımlarla değil, bu ülke insanların fedakârlık ve gayretleriyle bulunabileceği gerçeği de kuvvet kazanacaktır. Bu arada, özellikle "aydınlar"a büyük ödevler ve sorumluluklar düşmektedir.

Netice olarak denilebilir ki, az gelişmeyi tek bir sebeple açıklamak mümkün değildir. Bu olay, bir karmaşıklık içinde karşımıza çıkmaktadır. Her az gelişmiş ülkenin yaşadığı tarihî şartlar, ortaklaşa unsurların yanı sıra, kendine has farklı yapıları da ortaya çıkarmıştır. Bunun içindir ki, her az gelişmiş ülke için şartların ve özelliklerin gerekli kıldığı çarelere de başvurmak icap eder.

3.—

Az gelişmenin sebeplerine ayırdığımız bu konuşmayı, birçok kimseleri düşündüren bir kıyaslama ile sona erdirmek istiyorum. Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkeleri ile günümüzün az gelişmiş ülkeleri arasında nasıl bir fark vardır?

Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkeleriyle bugünkü az gelişmiş ülkeler arasında dış görünüş bakımından bir takım benzerlikler bulunabilir. Fakat temelde büyük ayrılıklar vardır.

a. Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkelerinde ilerleme kümülâtif bir

vetirenin sonucudur. Gelişmiş ülkeler fikri, iktisadi ve içtimai bir verasete dayanarak gelişmişlerdir. Halbuki az gelişmiş ülkelerde bu veraset eksiktir.

b. Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkelerinde burjuvazi sınıfının tasarruf zihniyeti ve teşebbüs ruhu ilerlemeye yardım eden en önemli unsurlar olmuştur. Bu unsurlar az gelişmiş ülkelerde mevcut değildir veya yetersizdir.

c. Bugünkü az gelişmiş ülkelerde "orta sınıflar" ya hiç yoktur veya çok zayıftır. Halbuki Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkelerinde durum çok farklıydı. Az gelişmiş ülkelerde ülkücü, cesur davranışlı ve mücadele azimli insanları yetiştirecek "şahsiyetçi" bir eğitime büyük ihtiyaç vardır.

Görüldüğü gibi az gelişmiş ülkeler, Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkelerine kıyasla üç ana unsurdan yoksundurlar. Fakat buna karşılık azımsanmayacak bir üstünlükleri mevcuttur; o da Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkelerinin edindiği tecrübelerden faydalanma imkânıdır. Günümüzün az gelişmiş ülkeleri aynı hataları yapmamağa çalışırlarsa gelişme süresini kısaltabilirler. Büyük Sanayi öncesi Avrupa ülkeleri için böyle bir imkân yoktu. Ayrıca, günümüzdeki "Devlet plâncılığı" da az gelişmiş ülkeleri güvenilir bir yoldan selâmete çıkarmanın "anahtar"ı olarak bugün ortada durmaktadır*.

(*) Bu konuşma'nın hazırlanmasında "Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı" (İstanbul 1962) adlı ders notlarımızdan faydalanılmış, ana kaynaklara ayrıca işaret edilmemiştir. Kaynaklara ilgi duyanlar, adı geçen "teksir" deki "Bibliyografya"ya bakabilirler.